

BITNA ZNAKOVITOST DRUGOG ISAOVOG DOLASKA U RUKOPISU MEHMED EF. HANDŽIĆA

Dojakošnja izlaganja, podnesena na ovome skupu, odnosila su se na meta odnosno hijeropovijest islama. Moje saopćenje ima za predmet one činjenice koje spadaju na njegovu eshatologiju. Radi se zapravo o silasku Isa, a.s., na zemlju i njegovoj prirodnoj smrti. Naznačena pitanja imaju svoju dugu povijest. Podjednako su prisutna u kršćanskoj i muslimanskoj teologiji; i kao takva veoma su značajna za definiranje naravi kršćanske odnosno muslimanske eshatologije.

U sklopu muslimanskoga teološkog mišljenja, gledom na ta pitanja, pojavit će se raznoliki interpretativni smjerovi. Počev od onih koji su Isaov, a.s., silazak na zemlju i njegovu prirodnu smrt prihvaćali sastavnim dijelom islamskoga vjerovanja, preko onih koji su takvu mogućnost apriori odbacivali, smatrajući takvo što ničim drugim doli stanovitim mitologemama i teologemama, koje su preuzete iz bliskoistočnoga paganskog odnosno kršćanskoga duhovnog miljea, do onih koji sve to skupa pod utjecajem iluminizma, ekspresionizma i kubizma (umjetničkih pravaca, koji će s kraja 19. odnosno početkom 20. st. odrediti jedan cijeli tok evropskoga mišljenja), simbolički prikazuju. Tako će, primjerice, naš glasoviti teolog rah. Husein ef. Đozo ta pitanja reflektirati u smislu definitivne pobjede Isaovog, a.s. nauka.¹⁾

S tim u vezi biće, vjerojatno, zanimljivo čuti što o tome misli naš veliki alim i teolog rahm. Mehmed ef. Handžić.

U svom kratkom spisateljskom životu Handžić se, između ostaloga, bavio pitanjem povijesnoga razvoja muslimanskoga kelama (uvjetno kazano islamske dogmatike). U tom kontekstu on je sasvim posebno obrađivao njegove pojedine traktate. Riječju, problemski je izučavao određene temate iz područja islamskoga vjerovanja, koji su svojom sadržinom omogućavali sveopće izražavanje muslimanskoga duha.

1) Vidi, Prevod Kur'ana s komentarom, III džuz, Sarajevo 1967., str. 244.

Za vrijeme svoga boravka u Kairu on piše dvije kraće risale, u kojima se osvrće na pitanje Isaovog, a.s., silaska na zemlju i njegove smrti, dajući time stanoviti doprinos traktatu o eshatologiji u našim prostorima. Risale su pohranjene u rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu pod reg. br. 3557.

Razmišljao sam o tome koji metodički postupak primijeniti da bi se u najkraćem izložila bit problematike, kojom se autor u svom rukopisu bavi. Na kraju sam se ipak odlučio, dobro se koristeći sholastičkom teološkom metodom, sadržaj pomenutoga rukopisa izložiti kroz sljedeću istraživačku shemu: na prvome mjestu naznačit ćemo autorov *Status quaestionis* (temeljna pitanja), potom ćemo izložiti njegove teze, osobito nove teze ukoliko se u sadržaju uspostavljaju. Nakon toga ćemo iznijeti njegov *argumentatio*, odnosno argumente kojima on svoje teze potkrepljuje, i na koncu dati vrlo kratk zaključak.

1. HANDŽIĆEV TEMELJNI STATUS QUAESTIONIS

Početak ćemo od samoga raspoređaja pomenutoga rukopisa. Apostrofirajući činjenicu, da sva pitanja koja se odnose na posljednje događaje iz života Isa, a.s., spadaju na sadržaj islamskoga vjerovanja, koji se ne može epistemološki posredovati, autor će, protiv svake logike stvorenoga razuma, u prvome dijelu svoga rukopisa govoriti o Isaovom, a.s., povratku na zemlju, da bi tek u drugome dijelu govorio o njegovoj prirodnoj smrti. Ovakav raspored se zacijelo protivi logici filozofsko-teološkoga razumijevanja kršćanskog Vazma (jedna od temeljnih istina kršćanskoga vjerovanja, koja obuhvaća Isusovu muku, smrt na križu i uskrsnuće), koji podrazumijeva posvema drugačiji tok događaja iz života Isusa Krista.²⁾ Otuda i ne čudi da recimo jedan Anawati, poznati kršćanski ekspert za islam, pišući natuknicu o Isau, a.s., za Enciklopediju islama,³⁾ donosi takav raspored koji je korespondentan kršćanskome razumijevanju tih događaja, iako u samome sadržaju vrlo lijepo naglašava islamski način njegova tumačenja. Stoga se takvim i sličnim tekstovima mora pristupati posve kritički i sa velikim oprezom.

Raspoređaj Handžićeva rukopisa će determinirati i njegov Status quaestionis. Stoga on na samome početku svojega rukopisa postavlja pitanje da li je moguć Isaov, a.s., povratak, i ako jeste, koja je njegova bitna znakovitost?

2) Vidi, Xavier Leon-Dufour, *Rječnik biblijske teologije*, KS, Zagreb 1980., str. 1402.

3) *Encyclopaedia of Islam*, IV, Leiden 1978., str. 81-86.

U drugome dijelu, koji se tiče Isaove, a.s., smrti postavlja sljedeća pitanja: da li je Isa, a.s., raspjet i da li je kao takav umro na križu, i ako nije, da li je umro prirodnom smrću?

2. AUTOROVI ODGOVORI NA POSTAVLJENA PITANJA

Handžićevo polazište je kur'anski princip „da je islam jedinstvena vjera svih Božjih poslanika“,⁴⁾ čija se metapovijesna, hijero-povijesna i eshatološka dimenzija dovršava u Muhammedovom, a.s., Šeri'atu. S tim u vezi Kur'an i Poslanikov Hadis ističu osobito mjesto i važnost Isa, a.s., u kontekstu ukupnoga nebeskoga objavljenja.⁵⁾ Prema normativnim vrelima islama, važnost Isaove, a.s., osobe ne leži u principu primogeniture, kako to naučava kršćanska teologija, već u njegovome izuzetnome poslaničkome liku, koji svojim silaskom na zemlju povijesnu dimenziju Poslanikova Šeri'ata uvodi u puninu eshatološke nade, kao najvišu tačku duhovne zrelosti svega što je stvoreno. Kratko, kroz Isa, a.s., ostvaruje se povijesna punina sve tri pomenute dimenzije Šeri'ata, usmjeravajući na taj način povijest ka činu „dana ustajanja“ (*yawm-ul-qijama*) na neprolazno.⁶⁾

Znači Isa, a.s., je uzdignut i dušom i tijelom, njegova zemaljska misija pripada nadolazećim eshatološkim vremenima, koja će biti sva u znaku Isaove obnoviteljske misije Muhammedova, a.s., Šeri'ata. Stoga njegov povratak na zemlju spada u bitno eshatološko predznakovlje.⁷⁾

Radi se zapravo o tome da Isa, a.s., obnavlja i u punini izvršava, dakako u eshatološkoj viziji, kraljevstvo mira (*memleket-ul-islāmi*), koje je još od samih početaka ljudskoga življenja bilo najavljivano. Zapravo, ono se postupno događalo i ostvarivalo kroz riječi i djela svih Božjih poslanika, kao i Božjim zahvatima koja se neprestance događaju u povijesti. No, sa drugim Isaovim dolaskom kraljevstvo mira dobiva svoju puninu kako u njegovoj prirodnoj jednako tako i u njegovoj povijesnoj odnosno društvenoj razini, tj. da i pojedinac i društvo svršavaju u punini svojega duhovnoga razvoja.

Drugim riječima, njegov povratak na zemlju znak je score eshatološke punine i realizacije Poslanikove vizije vremena, koje će biti u znaku „savršene čudorednosti svega stvorenoga“, koje je neposredni uvod savršenoga kraljevstva mira na zemlji. Isa, a.s., će tada zastupati Muhammeda, a.s., kod njegova naroda, kada bude ponovno došao „razotkrit će mit o križu, razlučit će čisto od nečistoga, umnožiti blagostanje i uvoditi ljude u

4) Usp. XLIII, 45; X, 94; XXI, 7.

5) Vidi, Kur'an: III, 46; Sahihu Muslim, *Fedāil*, 145.

6) Vidi, Dža'fer es-Sidāni, *Meālimu-n-nubuwe fi-l-Kur'āni*, Teheran 1393. h., str. 117-120.

7) Šire o tome, el-Kurdi, *'Akīdet-ul-islāmi*, Kairo 1982., str. 140-178.

vjeru mira (islam) sve do onoga časa kada Allah, dž. š., odluči da iščezne svaka jeres“.⁸⁾ Kako god dakle svijet počinje u prirodnoj vjeri, on jednako tako u njoj na kraju vremena i svršava.

Odgovor na pitanja vezana za Isaovu, a.s., smrt Handžić logički izvodi iz islamskoga stava s obzirom na njegovo uzdignuće i njegov povratak na zemlju. Stoga on ustvrđuje, protiv Jevreja i kršćana, da Isa, a.s., nije raspet na križu, jer se Jevrejima i rimskim vojnicima samo pričinilo (*ve lakin šubbihe lehum*). Allah, dž. š., ga je uzdigao Sebi dušom i tijelom. Prirodnom smrću će umrijeti tek na kraju vremena, nakon što se ponovno pojavi na zemlji i nakon što će izvršiti ideju islamskoga Šeri'ata.⁹⁾

Handžić dakako uočava važnost Isaovog povratka, za definiranje same naravi islamske eshatologije. Ukratko, sva mudrost događaja vezanih za poslanički lik Isa, a.s., sadržana je u sljedećem: u hijeropovijesti on se, prema islamu, pojavljuje kao Muhammedov, a.s., navjestitelj, a u nadolazećim eshatološkim vremenima kao njegov potvrditelj.¹⁰⁾ Uporedimo li to sa kršćanskom parusijom (drugi Kristov dolazak, kada će suditi živima i mrtvima) sa kojom će se u punini realizirati ideja Nebeskog kraljevstva (*ana kefa-laiosasthai ta panta en to Hristo* - kada će sve biti podvedeno pod Kristovu glavu), razlika je više nego očita. Handžić u prvome Isaovom javljanju ne prepoznaje Sotera spasitelja kao Sina Božjega, niti u njegovom drugom javljanju Suca, koji će da sudi žive i mrtve.¹¹⁾

3. ARGUMENTATIO

Slijedeći načela klasične muslimanske teološke epistemologije, Handžić će nastojati dokazati vjersku utemeljenost svojih teza, ponajprije kroz fundamentalne izvore islama (Kur'an i Hadis), a potom kroz kompetentnu klasičnu muslimansku teološku literaturu.

S obzirom na pitanja koja se pojavljuju u prvome dijelu risale, autor za fundamentalno polazište uzima kur'anski ajet iz sure ez-Zuhruf, u kojemu se kaže: „i on je (Isa) predznak za smak svijeta, zato nikako ne sumnjajte u nj i slijedite uputstvo Moje, to je pravi put“.¹²⁾

8) Muslim, Fiten, 54; usp. Abdel Kādir es-Sūfi, *The way of Muhammad*, London 1975.; usp. Ataurahim, *Jesus a Prophet of Islam* (osobito poglavlje Isa u Kur'anu i Isa u Hadisu i muslimanskoj tradiciji), London 1979., str. 221-231.

9) Ibni Kesir, *Tefsir-ul-Kur'ani*, sv. I, str. 547-577.; O pravnicima modernoga tumačenja ovih ajeta vidi, M. Hayek, *Le Christ de l'islam*, Paris 1959.

10) Usp. Iv. 14, 16.; M. Watt, „His name his Muhammad“, u *Muslim World*, XIII, 1953.

11) Xavier, op. cit., str. 1230 (natuknicu o kršćanskome spasenju).

12) XLIII, 61.: usp. Ismail Hakī, *Rūh-ul-bejān*, sv. VIII, Istanbul 1331. h., str. 384-5.

On će u tom sklopu navesti nekoliko predaja prema kojima postoji nekoliko varijanti čitanja odnosno tumačenja početnog dijela pomenutoga ajeta (*ve inehu le'ilmun lis-saah*). Prema nekim predajama umjesto *'ilmun* pojavljuje se recimo *le'alemun*, zatim *le zikrun* itd. S druge strane, kod pitanja tumačenja spojene lične zamjenice *hu*, postoje tumačenja prema kojima se ona odnosi na Kur'an odnosno na Muhammeda, a.s. Ovakva tumačenja su opredijelila prevodioca Kur'ana u mnoge svjetske jezike, da različito prevedu ovaj dio kur'anskoga teksta.¹³⁾ Uza sve to Handžić će ipak naglasiti, da je stanište ogromne većine muslimanskih učenjaka, da se to ima razumijevati u smislu Isaovoga, a.s., povratka na zemlju.

U prilog svojoj tezi da Isa, a.s., nije umro prirodnom smrću, odnosno da nije raspet na križu, jer ga je Allah, dž. š., Sebi uzdigao, navodi 156, 7 i 8 ajet sure en-Nisa', u kojima se kaže: „i zbog riječi njihovih: „Mi smo ubili Mesiha, Isaa, sina Merjemina, Allahova poslanika“... A nisu ga ni ubili ni raspeli, već im se pričinilo. Oni koji su se o njemu u mišljenju razilazili, oni su sami o tome u sumnji bili; o tome nisu ništa pouzdano znali, samo su nagađali; a sigurno je da ga nisu ubili, već ga je Allah uzdigao Sebi. - A Allah je silan i mudar.

I nema ni jednoga sljedbenika knjige koji, kada bude umirao, neće u njega onako kako treba povjerovati, a na Sudnjem danu on će protiv njih svjedočiti“.¹⁴⁾

Svoje teze Handžić potom naslanja na mnogobrojne hadise Allahova Poslanika. Premda su oni različiti po znakovima koji prate Isaov, a.s., povratak na zemlju (neki od njih se moraju neizostavno simbolički razumijevati), mogu se ipak sublimirati u onome što smo već istakli, a to je: Isa, a.s., će ponovno doći, kao potvrditelj Muhammeda, a.s., i kao član njegove zajednice. Ovdje ćemo navesti jedan hadis, koji s obzirom na postavljeno pitanje, predstavlja *locus classicus* u kanonskoj hadiskoj literaturi:¹⁵⁾

Ovaj i slični hadisi nalaze se kod Muslimana u knjizi o vjerovanju (*Kitāb-ul-imāni* 242-247; zatim u *Kitāb-ul-fiṭan* 34, 110; kod Buharije u *Kitāb-ul-buyū'* 102, *Kitāb-ul-enbiyā* 49; kod Tirmizija u *Kitāb-ul-fiṭan* 54; kod Ibni Madža u *Kitāb-ul-fiṭan* 33 itd. Prema ocjenama hadiskih kritičara i ko-

13) Tako će primjerice Pandža i Čaušević u svojem prijevodu Kur'ana (Kur'an časni, Stvarnost, Zagreb 1969.) zamjenicu „on“ na početku pomenutoga ajeta iz sure ez-Zuhruf, protumačiti u smislu da se radi o Kur'anu koji, više nego li ikoja druga knjiga objavljuje i govori o predznacima Smaka svijeta. Suprotno gledište će recimo iznijeti Abdullah Jusuf Ali u svojem prijevodu Kur'ana na engleski jezik (*The Glorious Kur'an* (translation and commentary), Beirut 1934.

14) Kur'an: II, 105-9; usp. Muhammad Din, *The Crucifixion in the Koran*, u *Muslim World*, XIV/1924., str. 23-9.

15) Muslim, *Kitāb-ul-imani*, 242.

mentatora određene predaje, koje Handžić u rukopisu navodi (kao što je primjerice ona koja govori o ubijanju Dedžala), imaju stupanj vjerodostojnosti i kao takve u domeni islamskoga vjerovanja imaju ne samo smjerodavni nego i mjerodavni karakter.¹⁶⁾

Tokom vremena oko ovih hadisa razviće se osebujna teološka građa. Stoga se on naposljetku naslanja na validne i kompetentne kur'anske i hadiske komentare, koje on istina izrijekom ne navodi, što je i razumljivo s obzirom na narav samoga nadržaja, ali se ipak, implicate, njihov sadržaj u njemu da vrlo lahko prepoznati. To su, primjerice, sljedeći komentari: *Tefsīr-ul-Kur'āni bil Kur'āni* od Ibni 'Abbasa, *Tefsīr-ul-Kur'āni* od Ibni Kesira, *Tefsīr-ul-Kur'āni* od Ibni Hazina, *Rūhul bejāni* od Ismaila Hakija i dr. Što se tiče hadiskih komentara koristio je *Sahīhu Muslim bi šerh en-Nevevi*, *Feth-ul-bārī bi šerh Sahīh-ul-Buhārī*, i dr.

Što na kraju reći o ovome Handžićevom rukopisu? U prvome redu to da autor u njemu ne poduzima nikakvu širu elaboraciju postavljenih pitanja, a još manje kritičku valorizaciju koja bi pretpostavljala paralelno proučavanje mesijansko-profetološke i spasenjsko-eschatološke dimenzije judeo-kršćanske ekonomije spasenja. Za to, predmnijevamo, postoje mnogobrojni razlozi povijesne, kulturološke pa i teološke naravi, o kojima ovaj put nećemo govoriti.

S druge pak strane, ostaje kao neosporna činjenica da je Handžić jedan od rijetkih naših učenjaka, koji se sasvim izdvojeno bavio ovom zanimljivom temom iz oblasti islamske dogmatike, u odnosu na koju nije imao nikakvih predrasuda. Valjalo bi, naime, ispitati razloge zbog kojih se ovaj temat posve neopravdano zapostavljao u našim dojakošnjim istraživanjima. S tim u vezi usuđujem se kazati da je tome u dobroj mjeri doprinijela činjenica što Isaov povratak asocira na kršćansku dogmu o parusiji (drugome Kristovome dolasku). Tako će Abdurrahman ef. Čokić u svojoj knjizi *Islam*,¹⁷⁾ samo zbog toga što se radi o, kako to on navodi, „kršćanskoj dogmi“, kazati da takvo što islam ne poznaje i ne naučava. To što se ovo pitanje pojavljuje u kontekstu kršćanstva i islama, držimo, može biti samo veliki poticaj da se ova tema još dublje istražuje u svim njenim aspektima, imajući u vidu bogatstvo raznolikih predaja i interpretativnih smjerova. Naprosto zbog toga što nam Kur'an i Hadis, kada govore o određenim pitanjima koja se paralelno susreću u Svetome pismu Staroga i Novoga zavjeta, s jedne strane otkrivaju jedinstveni nebeski arhetip svih objavljenih religija (na ovoj razini Kur'an Jevreje i kršćane časti pravovjernima, što čini i osnovicu muslimansko-

16) Vidi, Askalani, *Fatḥ-ul-bārī...*, V. Kairo 1950., str. 191; o modernim tumačenjima pogledati, E. J. Jenkinson, „Jesus in Moslem tradition“, u *Muslim World*, XVIII/1928., str. 263-9.

17) A. Čokić. *Islam*, Sarajevo 1924.

kršćanskoga dijaloga), dok nam se, s druge strane, predstavljaju validnim povijesnim kritičkim izvorima povijesno-teološko-filozofski moduliranih dogmata judeo-kršćanstva, što je jedan od temeljnih razloga Muhammedova, a.s. poslanstva, odnosno Isaovog dolaska, a.s. u eshatološkim vremenima.

Pored ovog komparativnoga proučavanja, u odnosu na jude-okršćanstvo, držimo da bi bilo jako korisno, s obzirom na ovu temu, uspostaviti i antropološki istraživački diskurs, jer bi se na taj način bilo u trendu modernih istraživanja svijeta i čovjeka.

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF THE SECOND ISA'S COMING TO EARTH IN THE MANUSCRIPT OF MEHMED EF. HANDŽIĆ

This paper discusses Handžić's understanding of Isa's a.s. second coming to Earth and his natural death. These two questions have a long history of their own. They are present both in Christian and Muslim theology, and as such are important for defining the nature of both the Christian and the Muslim eschatology.

Answering these two questions the author states that Isa's a.s. both body and soul ascended. His earthly mission belongs to the coming eschatological times, where everything will be in the sign of Isa's restoration mission - Muhammed's a.s. Sharia.

The answer to the question regarding Isa's a.s. death, Handžić logically deduces from the Islamic attitude regarding his ascendance and return to Earth. Therefore he claims, contrary to the Jews and Christians, that Isa a.s. was not crucified, it only seemed that way to the Jews and Roman soldiers. Allah dž.š. ascended both his body and soul. He will die a natural death only at the end of time, after he reappears on the Earth and after the realization of the ides of Islamic Sharia.

Following the principles of classical Muslim theological epistemology, the author will try to prove the religious basis of his thesis, first of all referring to the fundamental sources of Islam (Qur'an and Hadis), as well as to the whole competent classical Muslim theological literature.

